

BICSOK ZOLTÁN

DARUÁBRÁZOLÁSOK A CSÍKSZÉKI NEMESÉK PECSÉTJEIN (17–19. SZÁZAD)

Címerképek, pecsétábrák, természetszemlélet

■ A nemesi címerek – és esetünkben az azokat megjelenítő címeres pecsétek – motívumainak jelentéstartalma egyedileg és közvetlen módon, a címerlevelek által csak ritka esetekben meghatározható, hiszen az armálisok csak elvétve tartalmaznak arra vonatkozó támpontot, hogy miért kerültek bizonyos motívumok egy-egy címerbe. Gyulai Éva, a magyarországi és erdélyi nemeslevelek szakértőjének megállapítása szerint: „[...] címerképet inkább divat vagy valamely társadalmi minta alapján választottak az adományért folyamodók, mint a szimbólum iránti tudatosságból, bár a címer – mint viselője jelképe, sőt helyettesítője – mindig hordozott bizonyos szimbolikus jelentést, s ez a szimbólum része lett a címert elnyelő személy és családja kultuszának, mentalitásának.”¹ A régebbi szakirodalom nagyobb jelentőséget tulajdonított a címermotívumok megválasztásában szerepet játszó tudatosságnak, illetve a címerszimbolika jelentőségének. Csoma József így ír ez utóbbi jelenségről: „...az a heraldikával egy idős, nemcsak nálunk, hanem külföldön is. Hazánkban már az előző időkből származó címerekből gyakran kiolvasható a szimbolikus vonatkozás és alig kételkedhetünk azon, hogy ezen címéralakok az adományos valamely kiváló tetteire, hivatalára, állására vagy életének valamely emlékezetes epizódjára vonatkozással ne bírnának.”² Aztán az a pozitívista irányzat vált mérvadóvá a magyar heraldikában, amit már Bárczay Oszkár is képviselt a múlt századfordulón, és amely abból indult ki, hogy ha a motívumválasztás miéртje nem igazolható a címeres nemeslevél alapján, akkor a megfejtési kísérlet pusztán spekuláció, amit kerülni kell.³

Újabban a heraldika ismét kutatja a címerválasztás motivációját, azaz, hogy miért éppen bizonyos alakokat és színeket választott valaki címere megszerkesztésekor, hiszen ezáltal közelebb kerülhetünk az illető személy gondolat- és hiedelemvilágához, érzéseihöz, vágyaihoz, kultúrájához.⁴ Némely esetekben valóban nincs lehetőség a címer jelentésének megfejtésére, és be kell látni, hogy a középkor és újkor európai címerek mintegy fele nem megfejthető. Vannak azonban szép számmal olyan esetek, amikor a megfejtés egyértelmű: pl. a vazallus hasonló címer visel, mint a szenior, csupán a színek eltérőek (erdélyi vonatkozásban ugyanezt a jelenséget látjuk bizonyos főurak és klienseik címerhasználatában); illetve a város címerében egy jellegzetes épület, esetleg a védőszent alakja vagy szokásos attribútuma tűnik fel; vagy a céhek esetében a címerelemek (pl. szerszámok) nyilvánvalóan az illető mesterségre utalnak. De egyértelmű magyarázatot adnak a beszéltető címerek is, hiszen a tulajdonos családnevét, foglalkozását vagy valamilyen jellemző tulajdonságát jelenítik meg.

A fentebb már idézett Gyulai Éva a jelképválasztás jelentőségét hangsúlyozva, így ír a 17. század eleji erdélyi címereslevelekről: „a mindennapi élet, mentalitás, tárgyi és természeti környezet egyedülálló vizuális lenyomatai, adományosaik pedig, tekintve, hogy az armálisok örök időkre szóltak, nemcsak a kortársak előtt kívántak címerképükkel reprezentálni, hanem a címert öröklő utódaiknak is »üzenni« akartak saját portréjuk, illetve életük legfontosabb epizódjának vagy jel-

képének ábrázolásával”.⁵ Hiszen a nemesi címer a legtöbb esetben magát a címerszerző ősét jeleníti meg abban az érdemszerző helyzetben, amelyben hőstettét végrehajtotta.⁶ A csíkszéki nemesi családok 16–19. századi pecsétanyagában⁷ nagy számban talákoztam magam is olyan címerképekkel, amelyek létrejöttében e szándék – még ha többnyire kimondatlanul is – tetten érhető, és itt olyan széles körben elterjedt, már-már közhelyesnek számító ábrázolásokra lehet gondolni, mint a kivont kardot/szablyát tartó könyöklő félkar vagy a gyalogos, illetve lovas vitéz alakja. Ezek olyan egyértelmű üzenetet közvetítettek, amelyek értelmezése aligha okozott fejtörést a korabeli és a későbbi szemlélőnek.

Vannak azonban olyan ábrázolások is szép számmal, pl. mitológiai jelenetek, vallási jelképek, természetes és heraldikai állatok – és ez utóbbiak körébe tartoznak a daruábrázolások is –, amelyek megfejtése előismereteket, bizonyos fokú műveltséget feltételezett. E tudás forrása pedig egyrészt a *Biblia* lehetett, amelynek tanítása szóban, írásban és képi formában (prédikációk, templomi falképek, szentképek, halotti búcsúztatók révén) egyaránt érvényesülhetett. A nagy hatású egyházi szónokok (pl. Temesvári Pelbárt, Pázmány Péter, Káldi György, Illyés András, Csúzy Zsigmond) nemcsak a saját koruk hallgatóságára hatottak, prédikációs könyveik által több generáció gondolkodásmódját is befolyásolni tudták. E helyen ugyanakkor a halotti búcsúztatók szerepét is érdemes hangsúlyozni. A nemesi rangú halott nevében írt verses búcsúbeszédnek ugyanis nemcsak arra adtak alkalmat, hogy felelevenítsék az elhunyt életének és pályájának meghatározó állomásait, hanem arra is, hogy számba vegyék szeretteit, rokonait, gyámolítóit és véden-ceit, ilyenkor pedig gyakran vontak párhuzamot a családi címerállatok és a címer-tulajdonos személye között, illetve nem ritkán folyamodtak nagy hatású metaforák, hasonlatok megfogalmazásához, melyek „főszereplői” nemegyszer voltak népszerű címerállatok.

A világ jelenségeinek megértésére szolgáló ismeretek másik, el nem hanyagolható forrása a korabeli oktatási rendszer, illetve azok a népszerű könyvek voltak, amelyekből nemzedékek sora tanult, vagy csupán kedvtelésből olvasták azokat, mindenesetre azok meghatározták olvasóik világlátását. Erdélyi viszonylatban mindenképpen ilyen munkának számított Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája* (1653), Johannes Amos Comenius *Orbis sensualium pictus* című műve (1658; magyar nyelven: *A világ le-festve*, 1798), amely a világ első képes tankönyve volt, Miskolczi Csulyak Gáspár állattankönyve: *Egy jeles Vad-kert* (1702), illetve Bod Péter *Szent Írás értelmére vezérlő Magyar Leksikon* (1746) című bibliai szótára. E munkákat és általában a kor népszerű enciklopédiáinak és tankönyveinek világszemléletét – különösen a természeti környezetről alkotott felfogását – alapvetően határozták meg a már említett középkori bestiáriumok, és mindennekelőtt a *Physiologus*,⁸ amely tovább örökítve Arisztotelész, az idősebb Plinius és más antik írók (pl. Aelianus) tudását, „a barokk korig döntő módon befolyásolta a keresztény művészet állatszimbolikáját és ikonográfiáját”.⁹

Függetlenül azonban, hogy melyik forrásról van szó, mindkét esetben az lehet igazán érdekes, hogy mit tudhatott a korabeli erdélyi ember azokról a képekről, motívumokról, szimbólumokról, amelyeket nemesi címerébe felvenni óhajtott. Akár úgy, hogy uralkodói kegyben részesülve, címertervére a legfelsőbb helyen is rábólintottak, akár csupán a maga elhatározásából, önjogúan használva egy tetszetősnek, magára és családjára nézve is találónak vélt címerábrát. A vizsgált időszakban az iskolázottabb rétegek már viszonylag sokat tudhattak a környező világról, az élő és élettelen természetéről, az emberről és az emberi társadalomról, jogról, filozófiáról, teológiáról. Éppen ezért a kora újkori és újkori címerkompozíciók esetében – különösen magyar és erdélyi vonatkozásban, ahol a heraldika fő jellemzője a képszerűség és a természetességre való törekvés – aligha lehet az alkalmazott címerábrákat csupán a divat változásainak számlájára írni, a tervezésnek és a tuda-

tos választásnak is bizonyára komoly szerepe volt. Nem véletlen, hogy a döntően pozitív üzenetet közvetítő motívumok váltak divatossá (pl. oroszlán, galamb, őrdaru stb.), és viszonylag ritkák voltak azok a jelképek, amelyekhez inkább negatív jelentéstartalom kapcsolódott (pl. farkas, kígyó, hiúz stb.). Mi több, az is előfordult, hogy egy nemesi család adományozott címerének kétes megítélésű állatalakját egy széles körben elfogadott címerállatra cserélte. A zágoni Szentkeresztí család esetéről van szó, amelynek 1646. évi, III. (Habsburg) Ferdinánd király által kiadott címereslevelében még ágaskodó, mancsaiban kettős keresztet tartó farkas szerepel, az 1726. évi bárói cím adományozásakor azonban Szentkeresztí András olyan új, négyelt címet kapott, amelynek egyik alakja kettős keresztet tartó oroszlán (a másik egy nádszálat tartó hattyú).¹⁰ Ilyenformán a család látványos felemelkedését megalapozó ítélőmester és guberniumi tanácsos elhagyta a reprezentálásra kevésbé alkalmas farkas alakját,¹¹ és helyette a konzervatív ízlésnek inkább megfelelő oroszlánt kérte címerébe.¹²

Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a kora újkor és újkor, amikor a vizsgált nemesi pecsétek címereinek zöme keletkezett – legyenek azok akár adományozottak, akár önjogúan használtak –, a hanyatló heraldika (papírheraldika) korának termékei, amikor a címerek elveszítették gyakorlati szerepüket, és már inkább csak dekoratív szerepük maradt. Ez egyrészt a szabálytalan címerszerkesztési eljárások és a heraldikus megoldások tömkelegéhez,¹³ másrészt egy-egy divatos címeralak túlbujánzásához vezetett. „Az emberi hiúság is ennek az irányzatnak szegődött szolgájaként, mert hiszen minden címerszerzőnek örömet okozott, ha saját egyéni tulajdonait címérében megörökítve látta. A szokás később szabálylává lett, minek következtében az állhatatosság jeléül oszlopot, a győzedelmesnek babérkoszorút, a szorgalom jeléül méheket, az erősnek medvét, a vitéznek oroszlánt, az ébernek darut kezdtek következetesen adományozni.”¹⁴

Csikszéki állatalakos pecsétek, különös tekintettel a madarábrázolásokra

■ A középkori nyugat-európai heraldikában kitüntetett szerepet kaptak az állatábrázolások. Ezek adták ugyanis a címerek lényegét és eredetiségét a kezdetektől fogva, olyannyira, hogy Nyugaton a címerábrák mintegy harmada jelenít meg főalakként valamilyen állatot.¹⁵ A csikszéki nemesek által vizsgált pecsétanyagában¹⁶ (összesen 1375 db) is hasonló nagyságrendet képviselnek az állatalakok: az 1059 címeres lenyomatból 348 osztatlan és 116 osztott pajzsú címer, 2 házassági címer és 21 ráhelyezett boglárpajzs, összesen tehát 487 címer (ezek közt 184 sisakdísz) tartalmaz valamilyen állatalakot. Ehhez adódik továbbá a 154 jelvényes¹⁷ pecsét mintegy harmada (48), tehát összesen 535 darab, ami a legkomplexebb motívumfőcsoportról van szó, a nagyszámú állatábrázolás pedig a következő alcsoportokba került besorolásra: *emlősállatok*, *madarak*, *hüllők*, *halak* és *képzeltbeli (heraldikai) állatok*. Az emberábrázolásokhoz hasonlóan az állatalakokról is elmondható, hogy azok a címernyerőt ábrázolják. A család címerállata tulajdonképpen a címerszerző egy vagy több olyan tulajdonságát volt hivatott megjeleníteni, amelyre büszkének lehetett lenni, és amellyel reprezentálni lehetett a közösségben.

Az a tény, hogy az állatábrázolások közel négyötöde, a 348 osztatlan pajzsú címet ábrázoló pecsét 78,1%-a (272 db) és a 48 jelvényes pecsét 81,2%-a (39) tartalmaz elsődleges motívumként valamilyen természetes állatot, az erdélyi heraldika élethű ábrázolásra és természetességre való törekvésének jele. A természetes állatalakok több mint fele emlősállat, e mezőnyből pedig egyértelműen kiemelkedik az oroszlán alakja, és csak jelentősen lemaradva következnek a többiek.¹⁸ Az oroszlán tulajdonképpen ural minden nagyobb pecsétábra-kategóriát: különféle pozitúrákban és attribútumokkal ábrázolt alakja 94 osztatlan pajzsú és 43 össze-

tett címerben (illetve ezeken 25 egyes sisakdíszén), továbbá 13 jelvényen, és így a teljes pecsétanyag 10,9%-án tűnik fel. „Az erős, a bátor, a nagy szívű oroszlán” a címerszerző, illetve ez esetben a pecséttulajdonos megjelenítőjeként – lévén, hogy mancsában jellemzően valamilyen harci eszközt (kivont szablyát/kardot, buzogányt, zászlót, dárdát) fog – katonai erényeket, harctéren szerzett érdemeket hirdet, az így megjelenített oroszlánok tehát a vitézül harcoló székely ábrázolásai. Alakja számos csíkszéki vagy ott (is) birtokos családhoz köthető (pl. csíkszentmártoni Becze, homoródszentmártoni Biró, csíkszentmártoni Botskor, sepsizoltáni Czirjék, tusnádi Élthes, gyergyószentmiklósi Fogarasy, árapataki Geréb, székelykői Gergely, csatószegei Györffi, csíkszentkirályi Léstyán, gyergyóalfalvi Létai, zabolai Mikes, kozmási Potyó, csíkszentdomokosi Sándor, bethlenfalvi Simon, szépvízi Szűcs).

A természetes állatok között 90 osztatlan pajzsú címerben és 18 jelvényen madáralak tűnik fel, melyek között a vezető szerep a galambé, a többi madár tisztas távolságból követi őt.¹⁹ A galamb alakja – hasonlóan az oroszlánhoz a maga mezőnyében – az élén áll mindegyik fontosabb pecsétábra-kategóriának: 24 osztatlan pajzsú címer, 4 jelvény és 35 egyes sisakdísz főalakja. Egyszerre béke- és szerelemjelkép, így alakja némiképp ellenpontozza a sok harcias küllemű állatmotívumot, a béke hírnökeként azonban a galambnak is megvan a maga jól definiált szerepe e motívumrendszerben. Ugyanakkor az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy számos papi személy (pl. karcfalvi br. Mártonffi György és csíkmindszenti Mártonfi József püspökök) alkalmazta pecsétjein, akik hivatásukat tekintve eltérnek a hagyományos székely férfiszereptől – esetükben a galamb részben a Szentlélek, részben pedig az Isten és ember vízőzön után köttetett szövetségének a jelképe. A már említett egyházi személyek mellett több csíkszéki nemesi család címerében is feltűnik a galamb alakja, egyeseknél pajzsalakként (vacsárcsi Miklósfy, csíkszentdomokosi Kedves), másoknál sisakdíszként (nagyabafalvi Abaffi, szárhegyi Gentsi, csatószegei Györffi, csíkszentdomokosi Sándor, csíkmindszenti Tamási), de akár következtetlenül ábrázolva, némelykor pajzsalakként, máskor sisakdíszként is (magyarzsákodi Horváth). A csíkszentdomokosi Sándorok esete azért is érdekes, mert címerük pajzsalakja az ágaskodó oroszlán, sisakdíszük pedig a csőrében olajágot vívő galamb, így a háború és béke szimbólumai egyazon címerben kerülnek ábrázolásra.²⁰

A természetes állatok mellett érdemes megemlékezni a képzeletbeli (heraldikai) állatok ábrázolásairól is, számuk ugyanis egyáltalán nem elhanyagolható. Az osztatlan pajzsú címert hordozó pecsétek közül 76, míg a jelvényes pecsétek közül 9 ábrázol valamilyen állatszerű fantázialényt, ami az összes állatábrázolás több mint egyötöde (21,4%). Mindkét ábrázoláskategóriában az őrdaru a legnépszerűbb, amely 27 osztatlan pajzsú címerben és 3 jelvényen szerepel.²¹ Hagyományos őrdaru-ábrázolásokat láthatunk a kászonimpéri Balási és a kászonimpéri Kászoni családok pecsétjein, és nyílvevővel átlőtt nyakú őrdarvak szerepelnek a sepsiszentiványi Henter, gelencei Mihálcz és pókakeresztúri Székely családok le nyomatain.

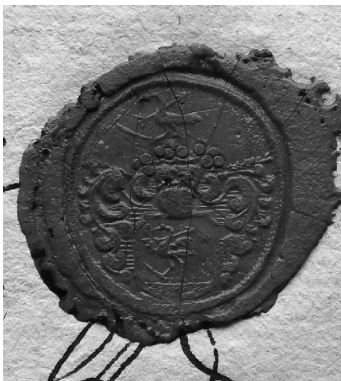
Természetes és képzeletbeli darvak a csíkszéki pecséteken

■ A görög-római kultúrában azt tartották a daruról, hogy egy lábon állva örökdik, felemelt lábában pedig kavicsot tart, hogy ha elaludna, a koppanásra felébredhesen, ezért az éberség, a hűség és a szerzetesi élet rendjének megtestesítője lett. Utóbbi két elképzelést a monogámiája és szürke tollazata magyarázza. Óvatosan mozog, nem árulja el magát az ellenséges ragadozó madaraknak, ezért a csendesség és elővigyázatosság jelképének is tartották.²² Miskolczi Csulyak Gáspár *Egy jeles Vad-kert* című állattankönyvében így jellemzi: „A’ darvak az ő közönséges nevezeteket vötték a’ magok szava zengésétől, kik midőn a’ földről felrepülnek, sőt mi-

dón az ég alatt magasan repülnek is, mind csak dru, dru, drut kiáltanak, innét költ a' daru nevezet. [...] A' Persiai királyok módjára mindenkor másutt nyaralnak, s másutt telelnek. Egy-egy napon pedig felette nagy utat visznek végbe, mivelhogy messze földre igyekeznek, hogy ott is az embereket szintén az őszi mag vetés közbe foglalatoskodva találják, hogy mindjárt magoknak mind alkalmas szállást, mind pedig bőséges eleséget kaphassanak. [...] Mikor Ciliciából megindulnak, és már a' Taurus hegye felé közelgetnek, a' holott számtalan sok saskeselyűk laknak, ott azért a' darvak egy-egy követ vesznek szájokba, hogy azzal a' krukogástól magokat megtartóztathassák, hogy így a' sasok körmeit inkább elkerülhessék, azt az ő újtjakat pedig éjjel viszik véghez, hogy a' sasoknak hírekkel se legyen azon való átal menetek. [...] Olly nagy kegyesség vagyon az darvakban, hogy ha vészik eszkebe, hogy valamely társok elmaradott vagy el-tévedett, szüntelen való krukogásokkal azt felkeresik, és magok közzé hívják. [...] Jóllehet pedig sok-féle ditséretes jóknak tzimerei találtatnak a' darvakban, mindazáltal ez igen megjegyzésre méltó ő benne, hogy gyakorta olly rettenetes gyűlölségre gerjednek fel egymás ellen, hogy halálosan vínak meg egymással, úgy annyira, hogy készebbek az embert megvárni, és tőle a' viadal közben el-fogattatni, mintsem az egymás tizbálást félben hagyni. Ebben pedig méltán hasonlítottatnak a' darvakhoz azon a' keresztyéni nevet viselő, a' kik azon Kristus Jésust vallják, azon egy keresztséget tartják, azon egy örök idvességet is várják, s még-is a vallás iránt olly rút ördögi gyűlölséggel viseltetnek egymás ellen, hogy készebb mind a' két fél a' pogány töröknek birodalma alá hódolni, hogy sem mint az ő fele-más atyafiaival Isten szerint való egységre hajlani.”²³ A daruról még az újkorban is csak kevesen tudták, hogy a természetben nem őrökdi és nem tart kavicsot a lábában vagy a csőrében, éppen ezért heraldikai ábrázolásokon ritkábban szerepel természetes állapotában.²⁴

Szárhegyi Fülöp János Deák felzetes pecsétje (1641)

Csikszentmihályi Sándor Antal viaszpecsétje (1811)

A csikszéki nemesek pecsétanyagában az osztatlan pajzsú címerek (903) közül 7 ábrázol természetes darut, ezekből 6 lábában író tollat fog, pl. szárhegyi Fülöp/Filep János Deák (1641, 2 db), lécfalvi Gyárfás Pál (1685), csikszentmihályi Sándor (VI.) János (1838), Sándor (VIII.) János (1847) és Sándor (III.) László (1838) pecsétjein. Az első három az eredeti címerszerzők műveltségbeli teljesítményére utal, hiszen az egyik címerszerző, szárhegyi Fülöp János Deák előbb szárhegyi Lázár András íródeákja, majd pedig négy évtizeden keresztül Gyergyószék hites jegyzője volt, míg a másik címerszerző (a pecséttulajdonos nagypapja), lécfalvi Gyárfás István Sepsiszek jegyzője volt. Az utolsó három, csikszentmihályi Sándor-pecséteken előforduló madár címertorzulás révén vesztette el lábából a szokásos levelet, és kapott helyette író tollat. A hagyomány szerint ugyanis 1554-ben Sándor (II.) Mihály vitte Bécsbe a székelyek panaszlevelét a császári udvarba, és érte el kiváltságaik megerősítését, sikeres követjárása emlékére viselték sokáig a család tagjai címerükben a karmaiban levelet tartó daru alakját.²⁵ Majd, ahogy a történet lassan kikopott az emlékezetből, úgy vette át a levél helyét a könnyebben értelmezhető író toll, mely címerképnek – a Fülöpök és a Gyárfások, de vélhetően más családok révén is – már volt előzménye a csikszéki nemesek körében. Min-

denesetre a külvilágnak szánt üzenet, mondanivaló hasonló maradt: az új címer-változat is írásbeli jártasságot, tudás és műveltség általi szolgálatot, illetve érdemszerzést jelenített meg. A hetedik lenyomaton, csíkszentmihályi Sándor Antal 1811. évi pecsétjén a daru kivont kardot tart. Itt is ugyanazon címertorzulásról lehet szó, mint a fenti példák esetében, viszont a fegyver mint attribútum ezúttal a család hadi érdemeire emlékeztet, ami a Sándorok vonatkozásában (többen széki alkapitányok és hadnagyok voltak) egyáltalán nem disszonáns jelkép. Az osztott pajzsú címerek közül 8 felezett címeren szerepel – jellemzően csíkszentmihályi Sándor-pecséteken – a lábában levelet (4), kivont kardot (1) vagy nem azonosítható attribútumot (3) tartó daru. Ezek mellett 1 négyelt címeren (madéfalvi Zöld János idegen címeres, 1786. évi lenyomatán) attribútum nélkül tűnik fel a madár, egymagában állva.

Sisakdíszként 10 címerben tűnik fel természetes daru, jellemzően lábában író tollat tartva (6 – csíkszentmihályi Sándor-pecsétek, 1808, 1838, 1847; Pongrácz Ferenc és Simon József idegen, illetve azonosítatlan nyomóval készült lenyomatain, 1806 és 1812), szőlőfürtöt fogva (3 – tusnádi Kováts Miklós erdélyi püspök pecsétjein, 1828, 1839, 1850) vagy kivont kardot tartva (Sándor Antal pecsétjén, 1811). Az író tollat tartó daru alakjához érdemes megjegyezni, hogy 4 lenyomaton a madár a lábában, 2 pecséten viszont a csőrében tartja az íróeszközt, az előbbi változat a Sándor-tipáriumok lenyomataira, az utóbbi verzió pedig a Pongrácz- és Simon-pecsétekre jellemző. Érdekes és technikailag is szépen kivitelezett ábrázolás Kováts Miklós püspöki pecsétjeinek sisakdíszalakja, a szőlőfürtöt tartó daru, mely utóbbi esetben a szőlőfürt mint attribútum a bőség, a gazdagság jelképe lehet.

Jelvényalakként mindössze egy lenyomaton fordul elő természetes daru: pókakeresztúri ifj. Székely Elek 1837. évi pecsétjén két oroslán által a magasba emelt koronán áll a nyílvezzővel átlőtt nyakú madár. Ez tulajdonképpen a család csíki ága által hagyományosan használt őrdarus címernek²⁶ egy különleges, „természetessé tett” változata, amely egyben elvezet minket a madár heraldikai (képzetbeli) ábrázolásához.

Bár sokan vitatják, hogy érdemes-e egyáltalán különbséget tenni a daru természetes és heraldikai ábrázolásai között, úgy vélem, hogy amennyiben őrdaruként kerül ábrázolásra – képzelt tulajdonságának megfelelően, társai álmát vigyázva és fölöttük éberem őrködve, mely jellemzője nemcsak egy tulajdonság a sok közül, hanem mivoltának lényegi aspektusa –, akkor inkább heraldikai (képzetbeli) állatnak tekinthető.

A körülötte kialakult tévhit – miszerint az éjszakázó darvak maguk közül óralót jelölnek ki, amely felemelt lábában kavicsot tartva őrködik, hogy ha mégis elbóbiskolna a kavics koppanására felriadjon álmából – olyannyira meggyökeresedett a közép- és újkori európai köztudatban, hogy Comenius tankönyve is egyszerűen csak „vigyázó daru”-ként²⁷ tárgyalja, de Apáczai enciklopédiája is első helyen az őrködés téveszméjét tartja fontosnak említeni róla.²⁸ Ahogy zoológiai munkájában Miskolczi Csulyak Gáspár sem tudta elhagyni a közkeletű vélekedés ismertetését: „Éjjel mindenkor egynéhányan közölök hűségesen strásálnak, hogy a’ többi bátrab-

Csíkszentmihályi Sándor Gáspár viaszpecsétje (1770)

Tusnádi Kováts Miklós püspök viaszpecsétje (1850)

ban alhassanak. A' kik strásálnak pedig, azok egy-egy követ tartnak a' fél láboknak körmei között, a' másikon pedig vesztég állanak. Ha mikor azért a' strásák eltálnak alunni, a' kőnek a' körmök közzül való ki-esése által menten fel-serkentetnek. A' strása mindenkor felemeltt fővel vigyáz, és ha mit lát, menten nagy krukogással hírré adja. Ezt a' fél lábában követ tartó darut pedig tzímerül a' könyv-nyomatatók választották közönségesen magoknak, nagy serénységeknek jeléül, melly bizony mindenek felett ebben a' rendben lévő emberekben megkívántatnék. Noha közönségesen minden vigyázó istenes magistrátusok, prédikátorok és jó igyekezetű deákok ezzel tzímerül méltán élhetnek.²⁹

Az éberség jelképévé vált őrdaru alakja a középkori bestiáriumok és reneszánsz kori emblémák hatására Magyarországon is megjelent a 16. század elején, majd fokozatosan az egyik legnépszerűbb címeralakká nőtte ki magát.³⁰ Magyarországi és erdélyi elterjedtségéhez ugyanakkor az is hozzájárult, hogy a 15 éves háború idején, a 16–17. század fordulóján olyan érmekek kerültek forgalomba Mátyás főherceg, a magyarországi hadak főparancsnokának megbízásából, amelyek a török háborúk témáját emblémaszerűen ábrázolták, és ezek egyik alapmotívuma volt az őrdaru is, amely a zsákmányolt török fegyverek kupacán áll.³¹

Némelykor egy-egy címereslevél is magyarázatát adja az őrdaru szimbolikájának, így például géresi Haczyoki (Hátszegi) László Báthori Gábor fejedelem által adományozott armálisában (1608): „a természetes színű tollaival ábrázolt daru bal lábával erősen szorít egy követ, ami igen dicséretes példája annak, hogy éjszaka szorgalmasan vigyázza saját és mások épségét, nagy gondnal, erősen, valamint fáradhatatlanul őrködve”.³² Az őrdaru alakjának a csíkszéki nemesek körében való népszerűsége különösképpen a székelyek határőrzési feladataival, a gyepek éber őrzésével, illetve azok kapcsán szerzett érdemeikkel lehet magyarázható.

A vizsgált csíkszéki pecsétanyagban az osztatlan pajzsú címerék (903) közül

Csíktaplocai Lázár István Kékedi-címeres viaszpecsétje (1766)

Sepsiszentiványi Henter Lajos viaszpecsétje (1797)

27 lenyomaton tűnik fel az őrdaru (az állatábrázolások 7,7%-a és a heraldikai állatok 35,5%-a), ebből 22 esetben lábában kavicsot, 4 alkalommal pedig keresztgömböt tart, a két változat azonban lényegileg nem különbözik, ugyanazon kép variánsai. Egy alkalommal az őrdarunak másodlagos attribútuma is van: csőrében lefelé irányuló nyílvesszőt tart csíktaplocai Lázár István 1766. évi (a madéfalvi veszedelem utáni moldvai bujdosása idején), idegen, alsókékedi Kékedi-címeres nyomóval készült pecsétjén, ami – hasonlóan a fentebbi kivont kardos változatokhoz – katonai érdemekre utal. Egyelőre tisztázatlan, hogyan kerülhetett a több mint egy évszázaddal korábban elhunyt Kékedi Zsigmond³³ pecsétnyomója Lázár István kezébe (lehetséges, hogy nem is képezte a tulajdonát, hanem valamelyik moldvai menekülttársától vette kölcsön).³⁴ A további 26 lenyomat tulajdonképpen 5 család (kászonimpéri Balási, sepsiszentiványi Henter, kászonimpéri Kászoni, gelencei Mihálcz, pókakeresztúri Székely) címeres pecsétanyagát jelenti, melyből a legnagyobb arányt a Henterék (10) és a Balásiak (6) képviselik. Érdeemes megjegyezni, hogy a Henter-pecséték mindegyike a család ősi, önjogúan használt, osztatlan pajzsú címerét ábrázolja (az 1744. és 1754. évi bárói rangemelések alkal-

mával osztott pajzsú, bővített címert kaptak a kedvezményezettek), míg a Balásiak az 1687-ben fejedelmi adományként kapott címerüket használták. A legkorábbi ábrázolások ebből a körből Kászoni (Csutak) János Deák 1635. évi és Henter András 1680. évi lenyomatai, a legújabbak pedig Balási (IV. József országgyűlési követ 1847. évi és Balási (II. Gergely földbirtokos 1856. évi pecsétjei. Különös pozitúrában, krúkolva tűnik fel az őrdaru Henter Benedek alkirálybíró 1685. évi pecsétjén, ami az erdélyi specifikus természethű heraldikai ábrázolás egyik igen szép példája, és sajátos módon, koronát visel a madár Mihálcz Elek kapitány 1767. évi lenyomatán. Áttekintve a csíkszéki nemesek pecsétjeinek őrdaru-ábrázolásait, azoknak két nagyobb csoportja különíthető el: „alapesetnek” számítanak a kászoniimpéri Balási³⁵ és kászoniimpéri Kászoni családok címeiben feltűnő változatok, amikor a madár felémelt jobb lábában kavicsot (vagy keresztgömböt) tart, míg a második „minősített esetet” azok a címerek jelentik, amelyekben az őrdaru nyakát jellemzően vízszintes, ritkábban harántirányú nyílvesztő üti át, ez utóbbi verziók a sepsiszentiványi Henter, gelencei Mihálcz és pókakeresztúri Székely³⁶ családokhoz kötődnek.

Ha rövidebb időszakokra vetítve nézzük az őrdaru motívumának gyakoriságát, akkor a következő eredményt kapjuk: az 1601–1700 közötti évszázadból 3 őrdarut ábrázoló, osztatlan pajzsú címeres pecsét ismert (az állatalakok 5,7%-a), az 1701–1800 közötti időszakban a szám és az arány is érzékelhetően növekszik: 11 (8,3%), míg 1801–1872 között az ábrázolások száma kissé nő, arányuk pedig stagnál: 13 (7,8%). Eszerint egy olyan motívummal van dolgunk, amely mindhárom időszakban konstans, kiegyensúlyozott módon van jelen a csíkszéki pecsétanyagban.

Az osztott pajzsú címerek közül 17 ábrázol őrdarut: 4 felezett címer (mind csíkpálfalvi Bíró-pecséték), 12 harmadolt (ebből 11 Henter- és 1 Rokaj-címeres pecsét) és 1 négyelt pajzsú címer (Béldi Antal pecsétje). A Bíró-címer őrdaruja hagyományos ábrázolása, míg a Henter-pecséték mindegyike átlótt nyakú őrdarut ábrázol. Ez utóbbiak a sepsiszentiványi Henter család 1744. és 1754. évi bárói rangemelési alkalmával adományozott bővített címerváltozatokat ábrázolják (bár némelyik pecséttulajdonos, pl. Henter János nem a két bárói ág valamelyikéből, hanem a nemesi ágból származott). Különleges őrdaru-ábrázolást tartalmaz Rokaj Antal csomafalvi földbirtokos 1840. évi pecsétje, ezen a gázlómadár cső-

Kászoniimpéri Balási József viaszpecsétje (1809)

Pókakeresztúri id. Székely Elek viaszpecsétje (1785)

Csíkpálfalvi Bíró Imre viaszpecsétje (1790)

Sepsiszentiványi Henter János viaszpecsétje (1832)

rében kigyót tart, ami tulajdonképpen az őskigyóval harcoló gólya (a Gonosszal harcoló Krisztus) nagy hatású metafora egyik variánsa.

Sisakdíszként úgyszintén 17 esetben szerepel az őrdaru alakja: nyakán nyíllal átlóve tűnik fel a címeres lenyomatok többségén (16 – ebből 14 Henter-, 1 Mihálcz- és 1 Kászoni-címer), illetve egy lenyomaton csőrében írotollat tart (Lázár István idegen, Kékedi-címeres pecsétjén). A jelvényes pecséteken viszonylag ritka az őrdaru-ábrázolás, mindössze a pókakeresztúri Székely család 3 lenyomatán tűnik fel, nyakán nyilvesszőtől sebezve.

A daruábrázolások, legyenek azok akár a ritkább természetes, akár a gyakoribb képzeletbeli (heraldikai) változatok közül valók, nem tartoztak ugyan a kifejezetten népszerű motívumok közé a csíkszéki nemesi családok körében, e szerepet sokkal inkább a kivont kardot/ szablyát tartó könyöklő félkar, a gyalogos, illetve lovas katonai alakja vagy az ágaskodó oroszlán motívuma játszották. Viszont az a tény, hogy összesen 34 osztatlan és 26 osztott pajzsú címerben (a címeres pecsétek 5,6%-án) és 27 esetben sisakdíszként, továbbá 4 jelvényes pecséten (2,5%) tűnik fel a gázlómadár valamely élethű vagy éppen képzelt változata, azt jelzi, hogy egy markáns motívumról van szó, amely alkalmas volt arra, hogy kifejezően jelenítsen meg néhány, a székely társadalom számára fontos értéket. Ábrázolásmódjától és attribútumaitól függően a daru különféle aspektusai megjeleníthettek írásbeli jártasságot, tudás és műveltség általi érdemszerzést, harctéren bizonyított jártasságot és katonai érdemeket, bőséget és gazdagságot, a Jó és a Gonosz állandó harcát, de leginkább az alakjához társított éberség jelképeként egy igen fontos katonai erényt, a lankadatlan őrzésben szerzett érdemeket jelenítette meg, így alakja közvetlen utalás a székelyek sok évszázados határvédő szerepére. És mint ilyen, szervesen illeszkedik azoknak a katonai vonatkozású motívumoknak a sorába, amelyek dominanciája a vizsgált csíkszéki pecsétanyag egészét jellemzi.

■ JEGYZETEK

1. Gyulai Éva: *A Zsámboky-címer mint embléma – Adalékok az őrdaru (grus vigilans) heraldikájához*. In: Dobrossy István (szerk.): *Levéltári Évkönyv*. XII–XIII. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2005. 39.
2. Csoma József: *A magyar heraldika korszakai*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. 73. (eredeti kiadás: 1913)
3. Bárczay Oszkár: *A heraldika kézikönyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1897. 302–305.
4. Míochel Pastoureau: *Figures de l'héraldique*. Découvertes Gallimard, [Paris], 1996. 80.
5. Gyulai Éva: *Báthory Gábor erdélyi fejedelem heraldikája*. In: Papp Klára – Jenei-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Erdély-történelmi Alapítvány, Debrecen, 2009. 106.
6. Csoma József: *A magyar heraldika...* 51.
7. Bicsok Zoltán: *Csík-Gyergyó-Kászonszék nemesi családjainak pecsétanyaga (16–19. század)*. I–III. (doktori disszertáció) Kolozsvár, 2020.
8. *Physiologus. A Zsámboki-kódex állatábrázolásaival*. Fordította: Mohay András. Utószó és a képmagyarázatok: Kádár Zoltán. Helikon Kiadó, Bp., 1986.
9. Fügedi Márta: *Állatábrázolások a magyar népművészetben*. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 1993. 10. (Officina Musei 1.)
10. Attila István Szekeres: *Patrimoniul heraldic al județului Covasna*. Editura Tinta, Arcuș, 2015. 94–95., 104–105., 242.
11. Hasonló motiváció hajthatta korábban a Zápolya/Szapolyai családot is, amely eredeti, farkast ábrázoló címerébe nemcsak felvette, de főhelyre is állította az egyszarvú alakját. – Gyulai Éva: *Farkas vagy egyszarvú? Politika és presztízs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban*. Publicationes Universitatis Miskolcensis, sectio Philosophica XIII/3. Miskolc, 2008. 125–136.
12. Uő: *Báthory Gábor erdélyi fejedelem...* 102.
13. Csoma József: *A magyar heraldika...* 68–70.
14. Sándor Imre: Beszélő czímerpek. Genealógiai Füzetek VIII. évf. (1910) 5. sz. 98.
15. Michel Pastoureau: i. m. 58.

16. Bicsok Zoltán: *Csik-Gyergyó-Kászonszék...*
17. A heraldika nem tekinti címernek a pajzsba nem szerkesztett ábrákat.
18. Az osztatlan pajzsú címeres pecséteken szereplő emlősállatok rangsora: oroszlán (94), szarvas (39), leopárd (17), medve (11), farkas (4), vadkecske, ökör(fej) (3-3), ló, kutyta, hiúz (2-2). A jelvényes pecséteken a sorrend: oroszlán (13), szarvas (3), medve, ló, ökör, zerge, mókus (1-1).
19. Az osztatlan pajzsú címeres pecséteken szereplő madarak sorrendje: galamb (24), pelikán (18), holló (10), hatyú (8), természetes daru (7), páva (5), strucc (4), gólya, természetes sas (2-2), karvaly, borsevő madár (1-1), azonosítatlan madáralak (8). A jelvényes pecséteken a sorrend: galamb (4), pelikán (2), természetes daru, gólya, hatyú, természetes sas, sólyom (1-1), azonosítatlan madáralak (7).
20. Bicsok Zoltán: *Csikszentdomokosi Sándor Mihály főkirálybíró címeres pecsétjei (1781–1838)*. In: Berekméri Árpád-Róbert et al. (szerk.): *Székely századok. Emlékkönyv Pál Antal Sándor 80. születésnapjára*. Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2019. 90–106.
21. Az osztatlan pajzsú címeres pecséteken szereplő képzeletbeli (heraldikai) állatok sorrendje: őrdaru (27), kétfarkú oroszlán (25), griff (16), egyszarvú, tengeri oroszlán (2-2). A jelvényes pecséteken a sorrend: őrdaru, griff (3-3), kétfarkú oroszlán, kétféjű sas, sárkánykígyó (1-1).
22. Paul Gründel: *Die Wappensymbolik*. Verlag von Moritz Ruhl, Leipzig, 1907. 34; Pál József et alii: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Balassi Kiadó, Bp., 2001. 80; Hoppál Mihály et alii: *Jelképtár*. Helikon Kiadó, Bp., 2010. 63–64; Vigh Éva (szerk.): *Állatszimbólumtár A–Z*. Balassi Kiadó, Bp., 2019. 62–64; *Magyar Katolikus Lexikon*. – <http://lexikon.katolikus.hu/D/daru.html>
23. Miskolczi [Csulyak] Gáspár: *Egy jeles Vad-Kert, avagy az oktan állatoknak... Historiája. Lőtsén nyomtatottatott 1702. esztendőben*. 318–323. – <https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/39/33/dd/1/dmek000322.pdf>
24. R. Kiss István: *Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar címerekben*. Bp., 1904. 36.
25. Sándor Imre (szerk.): *A csikszentmihályi Sándor család levéltára. Első kötet 1539–1756*. Stief Jenő és Társa Könyvsajtója, Kolozsvár, 1914. 366–367.
26. Bicsok Zoltán: *A pókakeresztúri Székely család csikszéki ágának pecsétgyakorlata (18–19. század)*. Patina II. évf. (2022) 39–57.
27. Ioannes Amos Comenius: *Orbis pictus. A világ le-festve. Die Welt in Bildern*. Szerk.: Földy Ferenc és Csorba Csaba. Magyar Comenius Társaság – Sárospataki Comenius Tanítóképző Főiskola – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. [H. n.], 1986. 43. (eredeti kiadás: 1798).
28. Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia, azaz minden igaz és hasznos böltségnék szép rendbe foglalása és magyar nyelven világra botsátása*. Ex officina Joannis a Waesberge, Ultrajecti [Utrecht], 1653. 213–214. – <https://mek.oszk.hu/13800/13880/13880.pdf>
29. Miskolczi [Csulyak] Gáspár: i. m. 320.
30. Bevilacqua Béla: *Állatokról szóló mendemondák hatása heraldikai típusok kialakulására*. Turul 31. (1913) 3. füzet. 118. – <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Turul-turul-1883-1950-1/1913-1388F/1913-3-13B70/>; Arthur Charles Fox-Davies: *Complete Guide to Heraldry*. Wordsworth Reference, Hertfordshire, 1996. 247. (First published 1925); Gyulai Éva: *A Zsámboky-címer...* 51–54; Vigh Éva: i. m. 62–64.
31. Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1986. 31–32.
32. Gyulai Éva: *Báthory Gábor erdélyi fejedelem...* 72.
33. Alsókékedi Kékedi Zsigmond (Kéked, ?–1638) Zemplén vármegyei nemes, Bethlen Gábor fejedelem asztalnok- és főlovászmestere, majd I. Rákóczi György főudvarmestere, belső-szolnoki főispán és Bethlen várának tulajdonosa volt. Kékedi György és csikszentkirályi András Katalin házasságából származott (az 1575-ben Erdélyből elmenekült és nótázottatott András Péter és Becz Zsófia unokája volt). 1625-ben Bethlen Gábor fejedelem a nagypjától elkobzott csikszentkirályi kúriát és az ahhoz tartozó al- és felsőcsikszéki részjóságokat visszaadta számára. Első felesége losonci Bánffy Margit volt, másodjára pedig szalai Barkóczi Anna Máriával lépett frigyre, de mindkét házassága gyermektelen maradt. 1638-ban kelt végrendeletében szentkirályi birtokát uzoni Béli Jánosnak és Pálnak hagyta. – HU-MNL-OL-P 836-2-K103 (Kékedi, csikszentkirályi); Gyulai Éva (szerk.): *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) Erdélyi Királyi Könyvek*. [H. n.], 2005. (Arcanum DVD-ROM), 14. 79–80.; 15. 54b–55.; Tüdös S. Kinga (kiad.): *Erdély*

lyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2008. 124–128., 259–260.

34. A Kékedi család 1649-ben fiúágon kihalt, tehát kizárható, hogy hasonló nevű, későbbi családtag tipáriumáról lenne szó.

35. Megjelenés előtt: Bicsok Zoltán: *A kászonimpéri Balási család pecsétgyakorlata (18–19. század)*. Patina III. évf. (2023).

36. Bicsok Zoltán: *A pókakeresztúri Székely család...*

